

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ.І.КРИП'ЯКЕВИЧА
Спеціалізована вчена рада**

На правах рукопису

ЛЕНАРТОВИЧ Олег Юрійович

**СЕЛЯНСТВО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ
БОРОТЬБІ
1944–1950 рр.**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

**А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Львів – 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки /м.Луцьк/.

Науковий керівник - Кічий Іван Васильович, кандидат історичних наук, професор

Офіційні опоненти - Гошко Юрій Григорович, доктор історичних наук, професор
Луцький Олександр Іванович, кандидат історичних наук.

Провідна установа - Інститут історії України НАН України

Захист відбудеться "10" червня 1997р. о 15.00 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.04.09.01. в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України /292026, м.Львів, вул. Козельницька, 4/.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Автореферат розіслано "3" травня 1997р.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00753503 (N)

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

Ф.І.Стеблій

Загальна характеристика роботи

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ. АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ. Історія українського народу містить багато трагічних та героїчних сторінок. Довготривале панування іноземних загарбників не зламало волелюбності народу, навпаки, спонукало його до боротьби за національну незалежність.

Основним носієм української національної ідеї завжди виступало селянство, яке було рушійною силою визвольних змагань. Тому більшовицький тоталітарний режим, здійснюючи політику геноциду щодо українського народу, спрямував головний удар проти селянства, свідченням цього стала примусова колективізація, масове виселення, а також фізичне знищення населення українського села штучно організованим голодом в Україні на початку 30-х та у другій половині 40-х років.

Трагічною була і доля селянства Західних земель України після воз'єднання краю з Радянською Україною. Репресії радянських властей щодо селян у 1939 - 1941 рр. з особливою жорстокістю були продовжені після відновлення тут більшовицького тоталітарного режиму у 1944 і наступних роках. Руйнуючи селянські господарства та масово депортуючи селян з Західної України в Сибір та інші віддалені північно-східні регіони радянської імперії, партійно-державні органи прагнули ліквідувати суспільно-економічну основу національно-визвольного руху, знищити загопи Української Повстанської Армії і таким чином розчистити ґрунт для встановлення у цих областях тоталітарного режиму. Масовий рух опору радянсько-більшовицькій системі в Західних землях України у 1944 - 1950 рр., головним соціальним елементом якого було селянство, є одним з найбільш драматичних періодів історії українського народу.

Зрозуміло, що цей етап в історії України, зокрема її західних земель, привертав постійну увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників, насамперед української діаспори та Польщі.

Однак саме у висвітленні подій цього часу найбільш наочно проявилась тенденційність радянської історіографії, що зумовило цілковите спотворення характеру соціально-політичних процесів у Західних областях України у

післявоєнних роках. Крім того проблема участі селянства в національно-визвольних змаганнях, у боротьбі проти тоталітарного режиму загалом не могла розглядатися, оскільки головна мета радянських дослідників саме і полягала в тому, щоб довести, ніби населення Західної України підтримувало радянську систему, а отже й вороже ставилося до націоналістичного підпілля. Тому об'єктивне дослідження соціально-економічних та політичних процесів у західних землях України в післявоєнні роки є виключно важливим та актуальним завданням української історичної науки.

Предметом даної дисертаційної роботи є дослідження селянства західних областей України, з одного боку, як об'єкта політики радянських офіційних органів, а з іншого - як визначального суб'єкта національно-визвольних змагань, боротьби населення цього регіону проти тоталітарної системи за соборність і незалежність України у 1944 - 1950 рр.

Хронологічні рамки дослідження 1944 - 1950 рр. визначаються часом відновлення радянської влади в західних областях України до завершення (в основному) колективізації та припинення, майже повсюдно, збройного опору тоталітарному режиму.

Стан наукового дослідження теми. Участь селянства західних земель України в національно-визвольній боротьбі українського народу 1944 - 1950 рр. в українській та зарубіжній історіографії не досліджувалась. Все ж окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися в опублікованих працях. Радянська історіографія, керуючись ідеологічними постулатами Комуністичної партії, трактувала соціально-економічні та культурно-політичні процеси в західних областях України післявоєнного періоду з позиції апологетів більшовицько-радянського тоталітарного режиму. У зв'язку з цим всі дії партійного і радянського керівництва розцінювались, як свідчення турботи про долю українського народу, виявом його багатотисячних прагнень, а все те, що не вписувалося у ці заздалегідь визначені ідеологічні рамки, трактувалось як реакційне, буржуазно-націоналістичне, вороже інтересам трудящих. Під цим кутом зору характеризувалася, як об'єктивна закономірність не тільки політика встановлення тоталітарного режиму, знищення селянських господарств у процесі примусової колективізації, але й виправдовувалася жорстока розправа з непокірним селянст-

вом, масові репресії проти учасників національно-визвольних змагань, зокрема УПА, та їх депортація у віддалені північно-східні регіони радянської імперії.¹

З кінця 80-х років і особливо після відновлення державної незалежності України розпочалось переосмислення всієї історії українського народу, в тому числі драматичних подій післявоєнного часу в західному регіоні. Найбільш істотно це позначилося на переоцінці суті тоталітарного режиму, колективізації, депортаційно - переселенських процесів, характеристики підпілля, дій ОУН-УПА.²

Праці істориків української діаспори присвячені головним чином дослідженню ОУН-УПА та характеристиці політичного режиму в Україні загалом і її західному регіоні зокрема. Діяльність ОУН-УПА особливо ґрунтовно відображена у багатотомному виданні «Літопис УПА», а також у монографіях Ю.Бойка, С.Галамая, В.Косика, П.Мірчука,³ в тому числі й авторів, які були безпосередніми учасниками тих трагічних подій.⁴ У цих публікаціях тією чи іншою мі-

¹ Івасюта М.К. «Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР». - Київ.1962; «Історія міст і сіл Української РСР». - Київ.1970; «Історія селянства Української РСР». - Київ: Наукова Думка. 1977; «3 історії колективізації с/г західних областей Української РСР». - Київ: Наукова Думка. 1977; кількатомне видання «Історія народного господарства Української РСР». - Київ: Наукова Думка. 1985.

² І.Білас «Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953». - Київ: Либідь-Військо України.1994; Б.Ярош «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття». - Луцьк: Надстир'я.1995; Ю.Шаповал «Україна 20-50-х років. Сторінки ненаписаної історії». - Київ: Наукова Думка.1993; З.Служинська «Рід людський в Україні». - Львів.1995. О.Баган «Націоналізм і націоналістичний рух, історія та ідеї». - Дрогобич: Відродження.1994.; Б.Якимович «Збройні сили України: нарис історії». - Львів.1996.

³ Бойко Ю. Шлях нації. - Передрук. Львів: Українське слово.1992; Галамая С. Боротьба за визволення України 1929-1989. -Передрук. Львів: Каменяр.1993; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Передрук. Львів.1993; Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942 - 1952. Документи і матеріали.- Передрук. Львів.1991;

⁴ Лебідь М. УПА (Українська Повстанська Армія): 2-е видання: «Сучасність». 1987; Полтава П. Збірник підпільних писань. - Мюнхен.1959; Д'яків-Горновий О. Ідея і чин. - Повна збірка творів. Вид. «Товариство колишніх вояків УПА». - Нью-Йорк.1968; Шанковський Л. Українська Повстанська Армія в «Історії Українського Війська», вид. 1 Тиктор-Вінніпег.1953; Шанковський Л. Ініціативний Комітет для створення УГВР. Нью-Йорк.1985.

рою розкрито і політику радянського більшовицького режиму щодо селянства західного регіону України, але найбільш повно висвітлено боротьбу проти німецького та радянського тоталітарного режимів та репресії щодо учасників національно-визвольних змагань, насамперед членів ОУН-УПА.⁵

Польські історики, в тому числі й польської діаспори, головну увагу зосередили на висвітленні польсько-українських взаємин, зокрема між УПА та АК, депортаційно-переселенських процесах 1944-1947 років, ставленні українців та поляків щодо східних кордонів Польщі та ін.⁶

Аналіз опублікованих праць засвідчує, що події в Західних землях України середини і другої половини 40-х років досить інтенсивно досліджуються українськими та зарубіжними істориками. Все ж проблема участі селянства цього регіону України у національно-визвольних змаганнях в опублікованих працях не висвітлювалась. Все це, а також потреба більш ґрунтовного і, головним чином, об'єктивного дослідження всього комплексу соціально-економічних, політичних та культурно-релігійних процесів у західних областях України в післявоєнні роки і зумовило вибір теми кандидатської дисертації.

Мета дослідження - простежити відновлення радянського тоталітарного режиму у західних областях України в 1944-1950 рр., його політику щодо селянства, зокрема в процесі здійснення колективізації, проаналізувати форми і методи боротьби селянства. його роль у формуванні та бойових діях Української Повстанської Армії, розкрити засоби і методи розправи державно-партійних органів з непокірним селянством. Власне в цьому і полягає **наукова новизна** дисертаційної роботи, в якій зроблена спроба на основі критичного узагальнення опублікованих і, головним чином, вперше залучених до наукового обігу архівних джерел відтворити об'єктивну карти-

⁵ Квітковський Д. Боротьба за українську ідею. - Детройт-Нью-Йорк - Торонто. 1983; Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). - Передрук. Київ: «Смолоскип». 1995; Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. - Передрук. Тернопіль. 1994. Пастернак Є. Нариси історії Холмщини і Підляшшя (новітні часи). - Вінніпег - Торонто. 1989.

⁶ Misilo E. Akcja «Wisła». - Dokumenty. - Warszawa. 1993; Siemaszko W. Turowski J. Zbrodnie nacjonalistow ukrainskich dokonane na ludnosci Polskiej na Wolyniu 1939-1945. - Warszawa 1990.

ну місця і ролі селянства у суспільно-політичних процесах і загалом в драматичних подіях Західного регіону України у перші післявоєнні роки.

Методологічні засади дисертації складають загальнонаукові методи дослідження, що ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності, порівняльного аналізу, узагальнення і синтезу однотипних фактів.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Специфічна і вкрай драматична суспільно-політична ситуація в західних областях України на час вигнання фашистських військ та відновлення радянської влади зумовлювалась тією обставиною, що в роки німецької окупації українське населення краю, насамперед селянство, брало активну участь у загонах УПА, які воювали на два фронти - проти фашистської Німеччини та радянської імперії. Тому просування Червоної Армії на територію Західної України несло загрозу не тільки відновлення тоталітарного режиму, але й неминучість масових репресій учасників національно-визвольних змагань.

2. Жорстока політика партійно-радянських властей у Західній Україні в перші післявоєнні роки - масові арешти та депортації, розправи з учасниками визвольних змагань, примусова колективізація та переслідування інтелігенції і духовенства, насамперед ліквідація уніатської церкви, - об'єктивно збуджували основну частину селянства до опору тоталітарному режиму.

3. Головним виявом національно-визвольного руху селянства було його активна участь у збройній боротьбі УПА, моральна та матеріальна підтримка підпілля.

4. Ненасильницькі методи опору тоталітарному режиму виявлялись головним чином у різних формах бойкоту державно-партійних директив колективізації, призову в армію та набору для роботи у вугільну та інші галузі промисловості в східних регіонах радянської імперії, у виступах на захист греко-католицької церкви.

5. Основним засобом політики державних радянсько-партійних органів щодо населення насамперед селянства Західних областей України у перші післявоєнні роки був тотальний примус і терор, що проявлявся у масових арештах та депортаціях,

фізичному знищенні десятків тисяч учасників національно-визвольних змагань, у насильницькому знищенні селянських господарств, греко-католицької церкви, інших антизаконних та антигуманних діяч.

Основною джерельною базою дисертаційної роботи став архівний матеріал Центрального державного архіву громадських об'єднань України та обласних державних архівів західноукраїнських областей. Тут головну увагу дослідників привертають документи та матеріали Центрального Комітету КП/б/У та обласних партійних комітетів, в яких відображена політика щодо Західних областей України в процесі відновлення тут радянської влади, здійснення колективізації та боротьби проти національно-визвольного руху, зокрема ОУН-УПА. У цих же архівах зберігаються інформативні звіти Народного Комісаріату Внутрішніх Справ та Народного Комісаріату Державної Безпеки, а також їх обласних комітетів щодо суспільно-політичної обстановки, масштабів національно-визвольного руху і особливо форм та методів боротьби радянських каральних органів проти підпілля, загонів ОУН-УПА, інших репресивних акцій, зокрема так зване розкуркулення, депортаційно-виселенські процеси і тому подібне. У цих же фондах є чимало оригінальних документів та матеріалів ОУН-УПА, які конфісковувались у процесі розгрому підпільних загонів та боївок.

Чимало документів та матеріалів досліджуваного періоду опубліковано у різних збірниках та періодичних виданнях. В Україні значна частина їх побачила світ ще до відновлення державної незалежності.⁷ Для видань цього характеру властивий вкрай тенденційний підбір матеріалів, який повинен був засвідчити визвольну місію Комуністичної партії та радянської влади щодо Західних областей України і, водночас, реакційний антинародний характер боротьби населення цього регіону, зокрема дії ОУН-УПА, а отже переслідували також мету

⁷ Волинь Радянська (1939-1965рр). - Збірник документів і матеріалів. - Ч.Ш. Львів: Каменяр. 1971; З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. - Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова Думка. 1976; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.2. - Київ: Політвидав України. 1977; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Т.3. - Документы и материалы. - Киев. 1980; Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939-1989рр. - Збірник документів. - Київ: Наукова Думка. 1989 та ін.

виправдати репресивні акції радянських властей. З початку 90-х років, коли відкрився доступ до таємних архівних фондів, було опубліковано чимало документів та матеріалів, які розкривають правдиву картину тих драматичних, але і героїчних сторінок історії українського народу.⁸

Водночас за рубежем науковці української діаспори, а також активні учасники визвольних змагань опублікували велику кількість документів та матеріалів, які відображали, головним чином, діяльність ОУН-УПА, загалом рух опору українців німецько-фашистському та радянсько-комуністичному тоталітарному режиму. Тут, насамперед, необхідно назвати багатотомну працю «Літопис УПА», а також збірник статей, спогадів і документів під назвою «На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні» (Торонто - Нью-Йорк: Новий шлях. 1985). Згадані вище праці П. Мірчука, В. Косика, Л. Шанковського. Велика кількість матеріалів міститься у періодиці ветеранів ОУН-УПА, зокрема в журналі «Визвольний шлях», що видається в Лондоні та ін.

У дисертації використана також тогочасна періодика республіканська і обласна преса, підпільні видання ОУН-УПА, зокрема журнал «Ідея і чин», матеріали якого повністю опубліковано у 24 томі «Літопису УПА» (Торонто - Львів. 1995-1996.)

Значний інтерес для висвітлення теми дисертаційної роботи становлять мемуари, а також статті учасників тих драматичних подій. В цьому контексті особливо слід назвати працю Т. Бульби-Боровця. «Армія без держави» (Волинь N 1, січень-березень. Луцьк. 1991); Г. Стецюка. «Чорні дні Волині 1941-1944» Володимир-Волинський: Світязь. 1992; В. Данилюка «Вирити занадто боляче. Волинь: хроніка подій 1939-1944 років.» - Луцьк: Ініціал. 1995. та ін.

Критичне осмислення різнорідних за своїм походженням,

⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Т. 1-2. - Київ: Либідь-Військо України. 1994; Документи та матеріали ОУН і УПА у Другій світовій війні. (Український історичний журнал. - N 2-3, березень - червень. Київ. 1995.); Кралюк П. Слово українських повстанців. - Луцьк: «Надтир'я» 1996.; Літопис нескореної України. Книга 1. Документи, матеріали, спогади. - Львів: Просвіта; Національні відносини в Україні у ХХ ст. - Збірник документів і матеріалів під редакцією І.Ф. Кураса. - Київ: Наукова Думка. 1994.

характером та змістом архівних та інших документальних матеріалів, спогадів, наявної історіографії дало можливість дисертанту відтворити картину соціально-економічних, культурно-політичних процесів у західних областях України в 1944-1950рр., місця і ролі селянства в цих суперечливих і неоднозначних подіях.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалась на кафедрі історії України Волинського державного університету і отримала схвалення. Певні висновки та положення з теми дослідження доповідались на міжнародній науковій краєзнавчій конференції «Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки», що проходила 19 - 20 квітня 1995 року в м. Луцьку. Основний зміст дисертації викладено у ряді статей, розміщених у вітчизняних та зарубіжних виданнях.

Структура дисертації відповідає цілям і завданням дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновку, списку використаної літератури і джерел.

Основний зміст дисертаційної роботи

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її хронологічні рамки, аналіз стану дослідження проблеми, характеризується джерельна база, визначаються цілі, завдання роботи, її наукова новизна та практична значимість.

У першому розділі «Соціально-політична обстановка на Західних землях України» автор робить аналіз політичної ситуації на західноукраїнських землях наприкінці Другої світової війни, характеризує її, як надзвичайно напружену, що визначалась кількома основними політичними та соціально-економічними аспектами.

На початку Другої світової війни німецьке керівництво всіляко намагалось приховати суть власної Європейської політики, зокрема і відношення до українського питання. Напередодні агресії воно давало зрозуміти, що підтримує прагнення українців до власної державності, але під протекцією Райху.

Акт проголошення незалежності України (22 червня 1941 року в м. Львові) легальним шляхом примусив німецьких окупантів залишити дотеперішню дволику гру і зайняти яскраво виявлену антиукраїнську позицію. Отже, по-перше, однією з причин загострення політичної ситуації був колоніальний ста-

тус України за умов німецько-фашистської окупації та у зв'язку з цим боротьба українців проти поневолення за відродження національної державності.

По-друге, весь час нависала загроза відновлення у регіоні радянського тоталітарного режиму із всіма витікаючими з цього наслідками, а саме: поверненням репресій, які повинні були в першу чергу знищити учасників національно-визвольних змагань. Так, як селянство складало основну частину вояків УПА та підпільників, морально та матеріально підтримувало самостійницький рух, на нього мав впасти «караючий меч радянського правосуддя», і ця загроза нависала все сильніше, ставала дедалі реальнішою.

Саме вказані політичні аспекти спонукали західноукраїнське селянство піднятися на боротьбу. Опір викликав і економічний грабунок німецьких окупаційних властей. Розглядаючи детальніше питання сільськогосподарського виробництва, слід зауважити, що були залишені створені радянською владою колективні господарства. Така система виробництва давала можливість найефективніше експлуатувати село, контролюючи всі етапи виробництва та реалізації продукції. Поряд з колективними існували великі маєтки, одноосібні господарства, сільські кооперативи, церковні землі. Але основу виробництва на селі становили колгоспи. До цього спонукала і податкова політика на окупованих територіях.

Зневажливе ставлення до населення, терор та грабунки німців привели у 1943 - 1944 роках до відчайдушного опору українців. Особливо посилюється у цей період національно-визвольний рух, зміцнюються партизанські загони.

Вже в 1942 році ОУН-Бандери переходить до активних форм боротьби з німецькими окупантами, створюючи власні бойові відділи, які у вересні - жовтні 1942 року вперше об'єднались в одне велике формування (район Сарн) і прийняло назву УПА. Першим її командиром став Сергій Качинський - «Остап». Деяко пізніше подібні з'єднання були створені на Волині в районі Колок, Пустомит, Крем'яця.

УПА була організована на засадах регулярної армії і підпорядкована суворій дисципліні. Перший штаб, як свідчать архівні документи, був розміщений в районі Костополя (Волинь). З літа 1943 року її очолив Роман Шухевич - «Тур», який займав цей пост аж до загибелі у 1950 році.⁹

⁹ Літопис УПА. - Т.1. Торонто.1978. - С.113-168.

Крім українського національного підпілля на території Західної України діяли також загони червоних партизанів та відділи національного польського підпілля, зокрема Армії Крайової (АК).

Партизанські загони підпорядковувались Українському штабу партизанського руху та Народному Комісаріату Державної Безпеки і діяли на західноукраїнських землях до весни 1944 року, виступаючи проти німецьких окупантів, УПА та АК одночасно.

Загони Армії Крайової також виступали у ролі ворога повстанського руху. Будучи збройним підрозділом польського націоналістичного підпілля, ці формування боролись за деукраїнізацію терену, визнання польського статусу на цих землях. Тому АК тероризувала українське селянство, фізично винищувала його і вимагала при цьому лояльності українців до себе та Польщі взагалі.

Тому поряд з антирадянською спрямованістю УПА наприкінці Другої світової війни яскраво проявилась її ворожість до польської партизанки. Це було прямим наслідком політики ополчення, що офіційно проводилась на західноукраїнських землях урядом Польщі до 1939 року, а також загостренням українсько-польських стосунків під час війни. Особливо це було відчутно для українського селянства, яке постійно грабувалось, тероризувалось, винищувалось підрозділами АК та напівбандитськими збройними формуваннями польських сіл. УПА, що складалось в основному із селян, не могла залишити безкарними подібні злочини, оскільки в першу чергу у цій безглуздій боротьбі гинули близькі та родичі повстанців. Тому спроби Головного Командування УПА та проводу ОУН припинити цю ворожнечу зазнали невдачі. На рівні окремих відділів, боївок дедалі частішими ставали факти терору та безпідставних вбивств польського населення краю.

У цьому ж розділі автор розглядає питання подальшого загострення суспільно-політичної обстановки в регіоні у зв'язку з відновленням радянської влади.

Селянство, яке масово підтримувало ОУН - УПА і брало безпосередню участь у боротьбі за національну незалежність, зрозуміло, що основний удар репресій буде спрямований саме проти нього. Тому логіка боротьби поставила селянство в опози-

цію радянській владі. Вже перші ж дні «звільнення» довели обгрунтованість таких побоювань.

Проведення насильницької мобілізації населення на роботи у Східну Україну та північні області Росії, до лав діючої Червоної Армії, постійне відбирання продуктів під час хлібозаготівель, примусове проведення грошових позик, насильницька колективізація та репресії викликали загострення напруженості у відносинах селянства і радянської влади, а також всередині самої української спільноти.

Після завершення Другої світової війни було чимало охочих організувати чергові репресії та масові депортації українців з їх етнічних земель. Найбільш відверто про це заявляли офіційні представники польського еміграційного уряду та цілий ряд керівників політичних угруповань Польщі. Вони завзято обстоювали, з одного боку, інтегральну належність Східної Галичини та Західної Волині до Польської держави, а з іншого розробляли проекти тотальної примусової депортації українців з так званих східних кресів до радянської України чи Росії, в обмін на поляків, які там проживали, або, якщо цей варіант не може бути реалізований, виселення українців у глиб Польщі, позбавлення їх елементарних прав на вільний політичний та культурний розвиток. Із свого боку керівництво Радянського Союзу намагалось утвердитись на нових західних кордонах, здобутих внаслідок німецько-радянських угод 1939-1940 років, заручившись підтримкою Англії та США на Тегеранській і, особливо, Кримській та Потсдамській конференціях союзників. Для успішної реалізації цього завдання необхідно було усунути від влади Польський еміграційний уряд, що перебував в Лондоні і висував претензії на західноукраїнські землі. Тому ще у 1943 році на території СРСР створюються польські військові формування та Крайова Рада Народова, а в липні 1944 року - Польський Комітет Національного Визволення, який згодом був перетворений на тимчасовий уряд Польщі, повністю залежний від радянського керівництва. З іншого боку було необхідно очистити території на західних кордонах СРСР від ненадійного з політичного, соціального і національного погляду елементу, тим більше, що саме ці регіони в роки радянсько-німецької війни найбільш відверто засвідчили несприйняття більшовицької тоталітарної системи, відчайдушно боролися за національну незалежність. Таким

чином, всі головні дійові фігури Другої світової війни, від яких залежала тоді доля України і які претендували бути її господарем, у своїх програмах «розв'язання» українського питання на чільне місце ставили репресивно-депортаційні акції - як важливий засіб зміцнення окупаційного режиму.¹⁰

Після підписання договору про державний кордон між Польщею і СРСР (1944р.) частина українців опинилась на території іноземної держави, яка отримала нагоду деукраїнізувати ці терени, що і було зроблено за допомогою відвертого насилля і з неприхованою жорстокістю. Внаслідок такого «добровільного» переселення у Радянський Союз та північно-західні повіти Польщі українські селяни змушені були залишити власне майно, будинки, худобу, а оскільки обіцяна переселенцям матеріальна компенсація лишилась не виконана у повній мірі, то Україну заповнили позбавлені засобів до існування селяни Закерзоння, що перетворились із господарів-власників на жебраків. Навіть людська і національна гідність їх була принижена. Це ще більше загостило і без того напружену політичну обстановку, оскільки переселенці розуміли, що завдячують власним становищем радянській владі, і тому вони активно включались у національно-визвольну боротьбу.

У таких складних умовах доводилось жити селянам Західної України. Всі надії на створення незалежної Української держави в той час виявились марними. Хоча декларативно Українська РСР була самостійною державою, але це була ілюзія, яка швидко розвіялась. Насправді Україна була лише однією із складових частин Радянської імперії з урядом, підпорядкованим Москві, та формальними представництвами, які були ширмою, за якою приховувалось поневолення України.

Автор детально розглядає процес відновлення органів радянської влади, кадрову політику, злочини представників радянської влади та органів НКВС, МВС по відношенню до західноукраїнського селянства та ін.

Вже всередині 1944 року на Україні було розгорнуто роботу 24 обкомів, 78 міськкомів і 825 райкомів КП(б)У.¹¹ Одночасно з відновленням діяльності партійних організацій і під

¹⁰ Депортації: західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. - Документи, матеріали, спогади у трьох томах. - Т.1, 1939-1945рр. Під редакцією Ю.Ю.Сливки. - Львів.1996. - С.12-13.

¹¹ Історія Української РСР. - Т.7. - Київ.1977. - С.384-386.

їх керівництвом почали працювати державні установи. Відновлення діяльності Рад було символічним. Більшість депутатів перебували у Червоній Армії або загинули на фронті. Відновлені Ради депутатів трудящих складались у переважній більшості з місцевого населення, але їх очолювали активісти, направлені на Західну Україну Центральним Комітетом партії.

Саме партійні органи, НКВС та МВС уособлювали в собі радянську владу. Розуміючи, що не слід розраховувати на підтримку місцевого населення ЦК КП(б)У направляв у західноукраїнські області керівні кадри із Східної України та інших республік СРСР.

Станом на перше січня 1946 року сюди прибуло 80 тис. чоловік. Але вони намагались у будь-який спосіб покинути Західну Україну, боячись переслідування з боку ОУН - УПА.¹²

За період з лютого 1944р. по жовтень 1945 року лише з Волинської області втікло - 26 партійних та радянських працівників, бюро обкому КП(б)У відпустило - 29 осіб, 46 осіб були звільнені з керівної роботи, як ті, що скомпроментували себе.¹³

Більшість таких кадрів навмисне поводи́ла себе аморально, займалась пияцтвом. Окремі були звільнені з посад за безпідставні вбивства, арешти та мародерство. Але жоден не поніс кримінальної відповідальності. Така поведінка партійних і радянських працівників, представників органів НКВС, МВС провокувала лише ненависть у селянства, яке і було головним об'єктом терору.

Протест селянства викликала і фактична ліквідація Української греко-католицької церкви, що мала у цьому регіоні великий вплив. Офіційно ліквідована, вона продовжувала існувати нелегально. Російські православні священики довгий час скаржились органам радянської влади на відсутність прихожан. Селянство відмовлялось від їхніх послуг, запрошуючи додому на релігійні відправи греко-католицьких священиків, що залишились вірними своїй обітниці.

Але головним напрямком політики радянської влади щодо

¹² Першина Т.С. Про забезпечення кадрами народного господарства України (1943-1945рр.). /Український історичний журнал. - N 3, травень - червень. - Київ.1995. - С.31./.

¹³ ДАВО. Ф.-Р.-1, оп.1, спр.33, арк.73-75.

західноукраїнського селянства стала насильницька колективізація. У ньому режим вбачав класового ворога. Це було пов'язано з тим, що у своїй переважній більшості селянин був справжнім господарем, мав власну традицію - недоторканості приватної власності та дрібнотоварного виробництва. Із своєю так званою «дрібнобуржуазною» психологією селянин, за словами Й. В. Сталіна, породжує капіталізм щодня, якщо не щогодини, й перешкоджає пролетаріату сягнути світлих вершин комунізму. Таким чином, це клас, який не має майбутнього. Отже, його потрібно й можна винищити, реорганізувати сам процес виробництва та розподілу продукції на нових засадах, фізично винищивши найбільш дійову, заможну частину, деморалізувавши репресіями, зіткнувши у «класовій» боротьбі з незаможним селянством. Саме тому з'являється поділ на «куркулів», «середняків» та бідняків. Але, якщо радянській владі чинив опір бідняк, його кваліфікували, як підкуркульника і відповідно репресували.

Таким чином, насильницька колективізація ще більше загострила політичну та економічну ситуацію на селі, привела до повного зубожіння селян. Колгоспники отримували за власну тяжку працю 2,5 кг зерна на трудовдень.¹⁴ Фактично люди жили виключно за рахунок присадибних ділянок. Використовуючи державну податкову політику, як вагомий економічний важіль у боротьбі з «куркулем» та «середняком», радянська влада домоглась їх зубожіння і тим самим примусила до вступу в колгосп, що стало одним із факторів прискорення процесу колективізації. Але основним методом впливу на західноукраїнського селянина та його «вибір» стали репресії державних силових органів, терор з боку партійного і радянського активу. Саме завдяки їхнім зусиллям, не дивлячись на відчайдушний опір, у 1950 році вдалось завершити колективізацію і таким чином підірвати соціальний ґрунт, на якому тримались ОУН - УПА.

У другому розділі «Участь селянства у збройній боротьбі проти тоталітарного режиму» зроблено аналіз причин, які обумовили зміни політичної та військової доктрини ОУН-УПА наприкінці Другої світової війни, стверджується, що саме західноукраїнське селянство стало соціальною базою національ-

¹⁴ Радянська Волинь. - 1946. - 27 січня.

но-визвольної боротьби, надавало повстанцям та підпільникам посилену матеріальну та моральну допомогу.

Зміну політичної ситуації на Україні зумовив стрімкий наступ Червоної Армії 1943 - 1944рр. Він мав привести до знищення дотепер існуючих ворогів ОУН-УПА - німецьких окупантів та відділів польського національного підпілля, зокрема АК та інших, яких змусили б залишити Україну. Тому перед керівництвом ОУН-УПА постало питання: відступати і тим самим відмовитись від подальшої збройної боротьби на території України чи незважаючи на попередні болючі втрати і перспективу надзвичайно важких і кривавих боїв, у майбутньому продовжувати її у нових умовах радянської окупації.

Керівництво українського національного підпілля надало перевагу останньому, кинувши виклик сталінському тоталітарному режиму.

Воно усвідомлювало, що за даних обставин розраховувати на швидку перемогу не можливо. Нова політична ситуація вимагала від проводу ОУН-УПА переглянути власну військову та політичну концепцію, узгодити їх з реаліями сьогодення. Одночасно із збройною потрібно було вести політичну, інформативну боротьбу, здобуваючи прихильність українського загалу, а для цього, в першу чергу, постала необхідність демократизувати саму ОУН, авторитарна суть якої відлякувала можливих прихильників, ставила під зрив реалізацію самої ідеї створення єдиного фронту поневолених народів Європи та Азії.

З цією метою виникла необхідність створити політичний центр, який об'єднав би всі національно свідомі сили і міг виступити перед усім світом від імені українського народу. Ним стала Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), яка розпочала свою роботу 11 липня 1944 року біля с.Недільна на Самбірщині. У дисертації дається аналіз прийнятих УГВР основних програмних документів (Універсалу, Статуту, Платформи), які мали стати основою політичної доктрини національно-визвольної боротьби в нових умовах та майбутнього устрою Української Самостійної Соборної держави.

Таким чином, УГВР фактично був революційним парламентом майбутньої незалежної Української держави, якому підпорядковувалась УПА.

Паралельно із зміною політичної доктрини постійно змінюється військова тактика повстанців. Під час німецько-фашистської окупації УПА намагалась оперувати великими відділами, ліквідувати ворожу адміністрацію на великих територіях і запроваджувати власне управління. Виходячи з такої позиції, створювались окремі тактичні одиниці, що включали навіть важке озброєння.

Повернення радянської влади змушує УПА перейти до типово партизанських форм боротьби. З метою зменшення втрат було розпорошено великі загони повстанців, відбувся їх перехід у лісові масиви та гірські райони. Біля кожного населеного пункту створюються боївки, основним завданням яких стають терористичні акти по відношенню до радянських, партійних працівників та солдат і офіцерів НКВС, МВС. Дедалі більшого значення набувають політичні акції, поширюються рейди окремих відділів УПА, які носили пропагандистський характер і мали на меті залучити до антиімперіалістичної боротьби народи СРСР та Європи.

Оснoву УПА складало селянство. ОУН з самого початку своєї діяльності звертала увагу на поширення в народі ідеї національно-визвольної боротьби. Тому під час німецько-фашистської окупації селянство було її активним учасником, морально підготованим до великого антифашистського повстання. Перед ОУН стояло завдання спрямувати цю велетенську енергію в русло боротьби за відродження національної державності. Таким чином, коли прозвучав заклик взятись до зброї, він знайшов підтримку серед значної частини населення краю.

З приходом на Західну Україну радянських військ селянство вже було втягнуте у боротьбу, а отже виступило проти тоталітарного режиму. За даними Одеського інституту політології та управління з кожних 1285 чоловіків - учасників УПА: 77,6% - становили селяни, 18,2% робітники, 4,2% - інтелігенція.¹⁵ Як бачимо, основна маса повстанців були селяни, які із зброєю в руках намагались відстояти свої права, захистити власні сім'ї, протистояти утвердженню радянської влади. Хоча члени ОУН-УПА становили невеликий відсоток української спільноти, але підтримувались значною частиною населення. Дока-

¹⁵ Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки. - Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції. - 19-20 квітня. Луцьк. 1995. - С. 56.

зом цього є довготривала героїчна боротьба проти поневолення України.

Кожній армії для успішного ведення війни необхідно мати надійний тил, який забезпечував би її засобами зв'язку, продуктами харчування, одягом, зброєю, надавав моральну підтримку. Таким тилом для УПА, що не мала власної держави, стало селянство.

У третьому розділі «Ненасильницькі форми опору селянства» аналізуються мирні форми протесту західноукраїнського селянства проти насильницької колективізації, утвердження тоталітарного режиму, репресій радянської влади.

Запровадження колективізації відбувалося насильницькими методами. Вона торкнулась безпосередньо кожної родини і мала на меті руйнацію селянства, як класу, перетворення його у «люмпенпролетаріат», відчужений від засобів виробництва.

Закономірно, що така політика викликала опір селянства, яке не могло змиритись із втратою землі, власності, не бажало перетворюватись у наймита держави. Тому на селі ще більше загострюється соціальна напруга. Наростає протистояння, що вилилось у різноманітні акти протесту, відвертий спротив.

Автор досліджує форми ненасильницького опору селянства радянській владі у процесі колективізації сільського господарства. Найбільш поширеними були:

- відмова підписувати заяву про вступ до колгоспу навіть під страхом репресій та фізичних знущань, що широко використовувались членами груп радянського, партійного активу та силовими органами НКВС, МВС;

- різноманітні саботажні акції, спрямовані на руйнацію новостворених колгоспів (зрив весняної посівної кампанії, знищення списків колгоспників, бухгалтерської документації...);

- опір утворенню нових колгоспів (розповсюдження антиколгоспних листівок національного підпілля, виступи на різноманітних зборах селян, втеча до лісу із сіл, де мали організуватись колгоспи).

Опір викликала і примусова мобілізація до Червоної Армії. Лише по Тернопільській області (станом на липень 1944 року) нараховувалось 2551 особа, що ухилилась від мобілізації. На Рівненщині з 15 березня по 20 квітня 1944 року із 66110 призовників добровільно з'явилось 2620 осіб. Всі інші були мобілізовані в результаті проведення оперативних заходів сило-

вими органами радянської влади. У Львівській області нараховувалось 82202 призовники, з них добровільно з'явилося 56816 осіб. На Дрогобиччині підлягало явці 88979 осіб, з них не з'явилося 3867 осіб.¹⁶ Лише в Горохівському районі Волинської області на 10 січня 1945 року нараховувалось 123 ухильники.¹⁷

Така ситуація була характерною для усіх західноукраїнських областей. Колони призовників нагадували військовополонених. Вони рухались до місць відправки під конвоєм війська та бронетехніки. Опір селянства викликала і мобілізація в промисловість СРСР, підписка на черговий грошовий займ держави. Окремі з них під виглядом збору коштів на 4-ту державну позику намагались надати грошову допомогу ОУН-УПА.

Незадоволення політикою радянської влади знайшло своє втілення і у відмові брати участь у виборах до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 року). Хоча за радянськими джерелами була засвідчена майже стовідсоткова одностайність селянства на підтримку кандидатів, висунутих від партії «Леніна - Сталіна».

Репресії стали органічною рисою сталінського режиму і були спрямовані в першу чергу проти учасників національно-визвольних змагань. У щойно звільненому місті чи селі створювались відділи НКВС, які розпочали примусове виселення сімей членів ОУН-УПА, безпосередньо вояків, підпільників, співчуваючих їхній боротьбі, а також так званих «куркулів». Всього за період з 1944 року по 1952 рік було вивезено 65906 сімей, що становило 203662 особи.¹⁸

Щоб оперативніше вирішувати проблеми, пов'язані із виселенням такої великої кількості людей, при наркоматі внутрішніх справ СРСР було створено спеціальний орган - «Особлива нарада». Саме вона вирішувала строк висилки, місце, куди слід висилати. Спочатку з 1944 по 1946 роки термін виселення був встановлений на 5 років. Радянський уряд вбачав для себе небезпеку у поверненні «ненадійного елемента», тому в 1947-1949 роках цей термін продовжили до 10 років, а

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. (ЦДАГОУ). Ф.-Р.-1, оп.23, спр.954, арк.26,42,48,111.

¹⁷ Державний архів Волинської області.(ДАВО). Ф.-Р.-6, оп.1, спр.38, арк.37.

¹⁸ Винниченко І. Примусове переселення та депортації населення України в 1920-1950-х роках. (Зона: № 7. - Київ.1994. - С.38).

частіше всього українців висилали безстроково. За втечу із місць поселень накладалась кримінальна відповідальність, що передбачала 20 років каторжних робіт.¹⁹

Окрім депортації, як методу боротьби з національно-визвольним рухом, широко застосовуються публічні страти. Ними керувала Виїзна сесія Воєнної колегії Верховного Суду УРСР, що прибула на західноукраїнські землі у грудні 1944 року.

До підступних методів боротьби з українським націоналізмом належить також створення із частин НКВС боївок, які видавали себе за повстанців, тероризували селянство. Отже, антинародна позиція радянського керівництва породжувала безкарні злочини представників цієї влади, особливо у відношенні до найменш захищеного сільського населення. Наслідки такої політики відчутно позначилися на демографічній ситуації в Україні. Якщо у 1940 році її населення становило 41,3 млн. чоловік, то у 1959 році відповідно - 41,9 млн. чоловік. За 19 років фактично не було приросту населення. Що стосується західноукраїнського регіону, то кількість населення тут навіть скоротилась із 9 млн. 326 тис. у 1931 році до 7 млн. у 1959 році.²⁰

За неповними даними інституту українознавства НАН України у результаті масових депортацій 1939-1955 років було вивезено 2 млн. 196 тис. 170 осіб, що становило 20,5% від загальної кількості населення Західної України.²¹ Інакше, як геноцид, таку політику не можна назвати.

У висновку дисертації підбито підсумки дослідження, зроблено такі узагальнення:

1. Селянство завжди було носієм ідеї національної незалежності. Тому терор німецько-фашистських окупантів, невинуваті надії бодай на державну автономію у складі Райху спонукали українців до опору, і в цьому їх підтримала ОУН, яка намагалась використати незадоволення місцевого населення і залучити його до національно-визвольних змагань.

¹⁹ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття. - Луцьк: Надстир'я. 1995. - С.79-80.

²⁰ Романцов В. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945-1990рр. (Український історичний журнал. - N 10-11, жовтень - листопад.1992. - С.35-38). Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття. - Луцьк: Надстир'я.1995. - С.76.

²¹ Лялька Я., Бачинський Р. Ми віримо в силу і воскресіння України. (Визвольний шлях. - N 8. Серпень. - Лондон.1993. - С.986.).

Частково це їй вдалось. До боротьби влилась значна частина західноукраїнського селянства, яке стало соціальною базою УПА.

2. ОУН - стала тією силою, яка очолила політичну боротьбу, надавши їй яскраво вираженого національного характеру.

3. Селянство, яке вже стало учасником боротьби за національну незалежність, виступило проти радянської влади, що відновлювалась, як тоталітарний режим. Розпалений ним вогонь репресій і терору, насильницька колективізація, початок русифікації краю, переслідування за релігійні переконання привели до дестабілізації суспільно-політичної обстановки та масового вступу населення до ОУН-УПА.

4. Зміна суспільно-політичної обстановки у 1944 році привела до необхідності перегляду ОУН-УПА власної стратегії і тактики боротьби.

Створений тимчасовий революційний Уряд УГВР, прийняв ряд документів про майбутній устрій Української Самостійної Соборної держави, відкрив іноземні представництва, які репрезентували національно-визвольну боротьбу українського народу перед усім світом. Військова тактика повстанців теж зазнає змін, виходячи із реалій боротьби. Постає необхідність розчленування великих відділів на дрібні боївки, що розміщувалися навколо населених пунктів. Їхня діяльність зводиться до актів індивідуального терору, знищення створених колгоспів та недопущення появи нових. Дедалі більшого значення набуває пропагандистська діяльність, поширюються рейди до країн Східної Європи та республік СРСР, з метою залучення поневолених народів до антиімперіалістичної боротьби.

5. Лише фізично винищивши та депортувавши основну масу заможних селян-одноосібників, колективізувавши ті господарства, що залишились, деморалізувавши репресіями західноукраїнське селянство, радянській владі вдалось міцно укріпитись в регіоні, підірвати соціальну базу УПА і змусити її розпустити збройні загони. Але ідея національної незалежності України не вмерла, боротьба лише набула інших форм.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

1. "Зловживання владою та інші злочини представників радянської влади, органів держбезпеки та МВС України проти

західноукраїнського селянства (1944-1946рр.)". (Регіональні проблеми історії України. Випуск 1. - Київ: НАН України. 1997. - С. 61-72).

2. "Здійснення насильницької колективізації у західних областях України в 1940-1950-х рр." (Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім.Лесі Українки. - Випуск 2. - Луцьк: «Вежа».1997. - С.38-42).

3. "Ліквідація Української греко-католицької церкви на західноукраїнських землях у повоєнний період". (Церква і життя. Ч.ІІ, 4-10 березня. - Австралія.1996. - С.12-13.).

4. "Трагедія українців Закарпаття під Польською займанщиною і переселенська «добровільна» акція з рідних земель в 1944-1947 роках". (Нові Дні, травень. - Торонто. 1996. - С. 25-28.).

5. "Соціально-економічні перетворення на Волині у післявоєнний період 1946-1955рр.». Матеріали XXXIX (39) наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів інституту. - Ч.2. Луцьк.1993. - С.388.

6. "Україна в Другій світовій війні». Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом". «Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки». - 19-20 квітня 1995 року м. Луцьк. - С. 9-10.

Summary

Lenartovich O.Y. Peasantry of the West Ukraine in the national-liberation struggle (1944-1950y.)

The thesis is presented for a candidate of the historical science degree in the speciality 07.00.01. - The history of the Ukraine. Volyn State University named after L.Ukrainka.

The dissertation is dedicated to the question which are connected with the liberation fight of the Ukrainian people in the period of the last years of the Second World War and the first years of post-war period.

Social political situation of the investigated period (1944-1950y.) is analized at this thesis, and namely: armed fight of OUN-UPA against fascist aggressors and the soviet state; peaceful forms of opposition to the totalitarian regime, repressions of the soviet state to the West Ukrainian peasantry.

Аннотация

ЛЕНАРТОВИЧ О. Ю. Крестьянство Западной Украины в национально-освободительной борьбе (1944-1950 гг.).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. - История Украины. Волынский государственный университет им. Леси Украинки, Луцк, 1997.

В диссертации исследуется участие западно-украинского крестьянства в национально-освободительной борьбе украинского народа в последние годы Второй мировой войны и первые послевоенные годы, социально-политическая обстановка исследуемого периода (1944-1950 гг.); вооруженная борьба ОУН-УПА против немецко-фашистских захватчиков, советской власти; мирные формы сопротивления тоталитарному режиму, репрессии советской власти по отношению к западноукраинскому крестьянству.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: селянство Західної України, національно-визвольна боротьба, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія.

Підписано до друку 23.04.1997 р. Друк офсетний. Обсяг 1,2 друк. аркуш. Папір
офсетний. Тир. 100 прим. Зам. 861.
Волинська обласна друкарня. Проспект Волі, 27.

AB 37.625